

طراحی مدل تاب‌آوری کالبدی شهر در مقابل زلزله با تأکید بر تئوری انتقادی و رویکرد نظریه داده بنیاد

تاریخ دریافت مقاله: ۴۰۰/۰۹/۱۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۴۰۰/۱۲/۲۴

سارا توتونچی (دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)
حسین بحرینی* (استاد، گروه شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران)
منوچهر طیبیان (استاد، گروه شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران)

چکیده

به رغم اهمیت تاب‌آوری در دستیابی به توسعه پایدار شهری، تاب‌آوری شهری تاکنون نتوانسته است کارآمدی و جنبه عملیاتی خود را آن‌گونه که باید، نمایان سازد. لذا این پژوهش با هدف ارتقاء تحقق‌پذیری تاب‌آوری شهری در محله قلعه شهر دزفول با تلفیق تئوری تاب‌آوری و تئوری انتقادی انجام پذیرفت. این مطالعه به روش کیفی و با استفاده از روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با خبرگان انجام شد. تحلیل داده‌ها در طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام پذیرفت و به ظهور ۴۲۹ کد باز، ۹۹ مفهوم در قالب ۱۷ مقوله اصلی منجر گردید. نتایج نشان داد خطر وقوع زلزله، ناپایداری ساختاری، ضرورت حفظ و نگهداری از بافت محله و آسیب‌پذیری ساکنین محله قلعه، به عنوان شرایط علی موجب ضرورت یافتن ارتقا تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه گردیده است. ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه شامل چهار مؤلفه افزونگی، تنوع، اتصال و استحکام می‌باشد که در صورت بکارگیری راهبردهای آموزش و توانمندسازی مردم و مسئولین، افزایش ظرفیت نهادی، افزایش سرمایه اجتماعی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی، مدیریت و برنامه‌ریزی، بکارگیری اصول فنی و مهندسی و سیاست‌گذاری و تدوین قوانین در بستر مناسبی از عملگرایی و مشارکت شهروندان و با تأکید بر حمایت و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و خصوصی و توسعه اقتصاد خلاق می‌تواند منجر به ظهور پیامد توسعه پایدار شهری گردد.

واژه‌های کلیدی: پایداری، تاب‌آوری، تئوری انتقادی، زلزله، نظریه داده‌بنیاد، شهرستان دزفول.

مقدمه

شهر پدیده‌ای است پویا، زنده و بالنده که ریشه در تاریخ و طبیعت دارد و حاصل تأمین نیازهای اساسی انسان و پیچیده‌ترین و عالی‌ترین سطح سازمانی زندگی بشر است (خرزاعی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷). فرآیندهای بشری در شهرها متمرکز شده‌اند، جایی که محیط طبیعی در اختیار محیط انسان‌ساخت قرار گرفته و جایی که چالش‌های پایداری بیشتر است (Guzman et al., 2018).

در سال‌های اخیر، مخاطرات طبیعی فراوانی شهرهای جهان را تحت تأثیر قرار داده است و هر روزه بر تعداد و تنوع مخاطرات طبیعی افزوده می‌شود (رضایی، ۱۳۹۵). مخاطرات طبیعی همواره به عنوان چالشی بزرگ در راه توسعه پایدار مورد توجه بوده و در نتیجه آن، شناخت الگوهای کاهش آسیب‌پذیری ضرورت پیدا کرده است (احمدی و همکاران، ۱۳۹۹). براین اساس، الگوهای مختلف کاهش آسیب‌پذیری، در برنامه‌ریزی و مدیریت شهری وارد شده و جایگاهی مناسب در سیاست‌گذاری‌های ملی و منطقه‌ای هر کشور یافته است (نصیری، ۱۳۹۸).

تاب‌آور ساختن شهرها در برابر انواع مخاطرات، یکی از مهمترین و ضروری‌ترین رویکردهای کاهش آسیب‌پذیری در مدیریت شهری است که ضامن بقای سکونتگاه‌های شهری است و می‌تواند مقدمه توسعه پایدار شهری را فراهم کند (Folke et al., 2015) و افزایش ظرفیت سازگاری و معیشت پایدار جامعه را منجر شود (Silva Da et al., 2020). اما باید اقرار کرد تاب‌آوری شهری در دنیا هنوز به یک واقعیت مبدل نشده است. با وجود بیانیه‌ها و توافقنامه‌های متعدد در زمینه تاب‌آوری شهری و به رغم مورد پذیرش واقع شدن از سوی بسیاری از دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی، به ندرت در عمل به صورت مؤثر به اجرا گذاشته شده است (Caldarice et al., 2019). واقعیت آن است که سیاست‌ها و طرح‌های بسیاری در حوزه تاب‌آوری شهری ایجاد شده‌اند، اما به ندرت به اهداف و نتایج مطلوب دست یافته‌اند. به عبارتی، فاصله زیادی میان حرف و عمل وجود دارد (Chelleri, 2016; Vale, 2014). غالب مطالعات انجام شده در این زمینه نیز به وجود گسست بین تئوری و عمل در تاب‌آوری شهری اشاره کرده‌اند، ولی چگونگی فرآیند تلفیق دانش نظری و عملی را به صورت کلان و با دیدگاهی مبتنی بر پایه‌های فلسفی و پارادایمی مورد مذاقه قرار نداده و الگویی نیز برای آن مطرح نکرده‌اند (Brunetta et al., 2021).

تاب‌آوری یک مفهوم تئوریک و با هدف رسیدن به محصول، باقی مانده و از جهت راهکارهای عملی و نحوه رسیدن به آن، دارای نقص است (et al., 2016 Feliciotti). به عبارت دیگر این تئوری به معرفی یک بستر ایده‌آل (محتوی یا محصول) بدون ذکر چگونگی دستیابی

به آن می‌پردازد (Van Breda, 2018). بنابراین مفهوم تاب‌آوری به تنهایی توانایی پاسخگویی به مشکلات نوظهور را ندارد.

نارضایتی نسبت به نظریه‌های اثباتی و علمی و ناکارآمدی رویکردهای صرفاً علمی و ابزاری در شهرسازی، نظریه‌پردازان را متوجه لزوم ارتباط نظریه و عمل در شهرسازی با تأکید بر تئوری انتقادی نموده است (ادهم و همکاران، ۱۳۹۴). نظریه انتقادی، به جای تأیید شرایط کنونی شهرها همچون عقلانیت بوروکراتیک، یا کارایی اقتصادی، بر سرشت خاص فضای شهری تأکید می‌کند که از لحاظ سیاسی و ایدئولوژیک میانجیگری شده، از لحاظ اجتماعی محل مناقشه و در نتیجه منعطف است (Brenner, 2012).

نظریه انتقادی در ورود به شهرسازی تکامل یافته و به برنامه‌ریزی متکی بر تشریح مساعی و گفتمانی، تبدیل می‌شود. این تئوری محور برنامه‌ریزی شهری کالبدی را بر گفتگوی وفاق‌جویانه قرار داده که در سطح محلی و در گروه‌ها و اجتماع‌های کوچک صورت می‌گیرد (ابوطالبی و شیخی، ۱۳۹۶). تئوری انتقادی چارچوبی برای درک و اقدام عملی فراهم می‌کند و بیان می‌کند چگونه اجتماعات محلی می‌توانند برای تحقق کیفیت محل خود بسیج شوند (نوذری، ۱۳۹۶).

به نظر می‌رسد تئوری انتقادی در کنار تاب‌آوری شهری، به مثابه یک تیم قدرتمند، تحقق تاب‌آوری را میسر می‌سازند. تئوری انتقادی با فعال و همراه نمودن مشارکت مردم و جامعه در تصمیم‌گیری‌ها و در کنار متخصصین، این امکان را فراهم می‌نماید تا به طرح‌ها و برنامه‌های شهری جامه عمل پوشانده شود و فرصت‌هایی برای توسعه پایدار شهری فراهم آید. تلفیق تاب‌آوری و تئوری انتقادی و ارائه یک پارادایم جدید، امکان عملگرایی و تحقق تاب‌آوری را فراهم می‌کند و قاعدتاً خروجی این فرآیند می‌بایست به یک نظریه جدید منجر شود که خلاءهای موجود در تئوری تاب‌آوری را برطرف نماید.

در این خصوص محله قلعه شهر دزفول، واقع در بافت قدیم این شهر که قدیمی‌ترین محله شهر محسوب می‌شود، برای این پژوهش انتخاب شده است. بافت قدیم شهرها، بر اثر قدمت بنا، فرسودگی بافت و دسترسی نامناسب، به عرصه آسیب‌پذیری‌ها در برابر حوادث و سوانح طبیعی و انسانی، در مراکز شهری تبدیل شده است (امان‌پور و همکاران، ۱۴۰۰). علاوه بر این، به علت گستردگی انواع تاب‌آوری، تاب‌آوری کالبدی و از ابعاد آن نیز، تاب‌آوری در مقابل زلزله ملاک کار این پژوهش بود. این محله آسیب‌پذیری بسیار زیادی در برابر سوانح طبیعی دارد و در ادوار تاریخی با دشواری‌های زیادی ناشی از مسایل جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی رو به رو بوده و در معرض انواع سوانح طبیعی و انسان‌ساخت قرار گرفته است. موقعیت قرارگیری، وجود

بافتی فرسوده و تاریخی در این محله و نیز واقع شدن آن بر روی گسل لهبری (گسل شهرستان دزفول) لزوم تاب‌آور نمودن این محله در مقابل زلزله را نمایان ساخته است.

مبانی نظری تحقیق

تاب‌آوری: واژه تاب‌آوری اغلب به مفهوم «بازگشت به گذشته» به کار می‌رود (Hillmann and Guenther, 2021). مفهوم تاب‌آوری توسط هولینگ (Holling, 1973) در زمینه اکولوژی ارائه شد. وی تاب‌آوری را اندازه دوام‌پذیری یک سیستم در توانایی جذب تغییر و اختلال هم‌زمان با حفظ روابط بین متغیرهای سیستم توصیف نمود (Abunnasr, 2013). تفکر تاب‌آوری به شکل قابل انعطافی امروزه به عنوان یک رویکرد در رشته‌های مختلف استفاده می‌شود (Helgesen, 2020).

رویکرد تاب‌آوری به عنوان یک مفهوم جدید در شهرسازی، طراحی و برنامه‌ریزی با آسیب‌پذیری کمتر و انعطاف‌پذیری بیشتر برای شهرها در برابر تنش‌ها (سوانح) مطرح می‌باشد. تاب‌آوری شهری به عنوان اندازه و میزانی است که در آن شهرها قادر به تحمل تغییر می‌باشند، قبل از اینکه به مجموعه جدیدی از ساختارها و فرآیندها بازمانده‌ی شوند (Hudec, 2016). تاب‌آوری شهری برای دوری از زیان‌های اقتصادی و اجتماعی مهم است و به بازیابی آسان‌تر شهر بعد از وقوع بلایای طبیعی انجامد (خزاعی و مجتبی‌زاده، ۱۴۰۱). افزایش تاب‌آوری در شهرها سبب بهبود کیفیت زندگی مردم، ارتقاء کیفیت زیرساخت‌ها و موجب کاهش آسیب‌پذیری می‌شود (عشقی و نظم‌فر، ۱۳۹۸).

دسوزا و فلنری (Flanery, 2013 & Desouza) شناخت نوع محرک تنش‌زا (فاجعه) را در ارزیابی و یا تحقق تاب‌آوری شهری امری مهم می‌دانند و فجایع را بر اساس عامل به وجود آورنده به چهار دسته تقسیم می‌کنند: طبیعی، تکنولوژیکی، اقتصادی و انسانی. با توجه به اهداف پژوهش، نوع تاب‌آوری از نظر فاجعه در این پژوهش شامل دسته فجایع طبیعی (زلزله) می‌باشد. بر اساس حوزه ارزیابی و یا تحقق تاب‌آوری شهری نیز می‌توان تاب‌آوری را به حوزه‌های گوناگون طبقه‌بندی نمود. جویرین و همکارانش (Joerin et al., 2014) چهار حوزه عملکردی اقتصادی، اجتماعی، نهادی و کالبدی را به عنوان حوزه‌های اصلی تاب‌آوری شهری بیان نموده‌اند که تاب‌آوری کالبدی به عنوان حوزه مورد پژوهش در این پژوهش انتخاب شده است. تاب‌آوری در کالبد به معنای توانایی مقاومت فرم و شکل بنا در برابر تغییرات و گذشت زمان، همچنین میزان پاسخ‌دهی این فرم به نیازهای عملکردی زمان حال و آینده است؛ در واقع می‌توان آن را به عنوان، یک معیار جهت سنجش میزان توانایی فرم در برابر تغییرات حادث شده با گذشت زمان تعریف نمود (رازقی و درخشانی، ۱۳۹۴). عدم تاب‌آوری کالبدی ممکن است ناشی از افت

کیفیت کالبدی یا سازه‌ای بنا باشد که در اثر عواملی نظیر فرارگرفتن بافت بنا در مسیر افت کیفیت ناشی از گذشت زمان، تأثیرات آب وهوا، جابه‌جایی زمین، ارتعاشات ناشی از رفت و آمد اتومبیل‌ها یا نگهداری، نامناسب و نامطلوب به وجود می‌آید (قاسمی و قرائی، ۱۴۰۰).

محققان شاخص‌های متنوعی را به عنوان شاخص‌های کالبدی تاب‌آوری شهری معرفی کرده‌اند، که در این میان، چهار شاخص تنوع، اتصال، افزونگی و استحکام بیشترین ارجاعات را در تحقیقات تاب‌آوری کالبدی برای اختلالات شهری به خود اختصاص داده‌اند (Sarifi & Yamagata, 2018; Porta et al., 2018; Tumini et al., 2017). همچنین بیشترین تطبیق را با مؤلفه‌های کالبدی و سازمان فضایی شهری دارند که می‌توانند توسط محققان شهرسازی برای کاربرد در زمینه شهری به کار گرفته شوند (قرایی، ۱۳۹۶). شگری فیروزجاه و ادبی فیروزجایی (۱۳۹۹) در پژوهشی نشان داد که تاب‌آوری کالبدی با تأکید بر کاربری اراضی در مواقع حوادث غیرمترقبه، می‌تواند موجب تسهیل در خدمات‌رسانی و کاهش خسارت‌های احتمالی شود.

نظریه انتقادی: نظریه انتقادی به عنوان رویکردی بین رشته‌ای توسط ماکس هورکهایمر^۱ اعلام گردید و از سوی اعضای مکتب فرانکفورت^۲ و دانشجویان آنها به کار بسته شد (طاهری و همکاران، ۱۳۹۹). نظریه انتقادی در مخالفت با پوزیتیویسم که عمدتاً در خدمت توصیف و تأیید وضع موجود است، تفکر آرمانی جامعه یا (وضع مطلوب) را ارائه می‌کند (نوذری، ۱۳۹۶).

نظریه انتقادی جامعه را بر اساس خرد دیالکتیک^۳ تحلیل می‌کند. خرد دیالکتیک مخالف خرد ابزاربست و آن را به مثابه تقلیل‌دهنده پیچیدگی جهان و جامعه به صرفاً یک بعد می‌بیند. خرد ابزاری منطقی است که انسان‌ها و جامعه را به مثابه ابزار تلقی می‌کند، در نتیجه گروه‌های خاصی به بهای ضرر دیگران منفعت می‌برند (Fuchs, 2016). رهیافت دیالکتیکی، به معنای تأکید بر جامعیت اجتماعی است. این مکتب معتقد است در جامعه سرمایه‌داری، نظریه و عمل از هم جدا گشته و موجودیتی گسسته دارند. به این معنا که «نظریه‌پردازی» کار یک گروه شده که به خود حق نظریه‌پردازی داده و «عمل» به گروه کم‌قدرت‌تری واگذار شده است. به نظر آنها باید «نظریه» و «عمل» را چنان مرتبط ساخت که رابطه میان آن دو برقرار گردد (زمانی مقدم، ۱۳۹۴).

در مورد ورود متاتئوری انتقادی به حیطه شهرسازی می‌توان به عدم توانایی نظریه مارکسیستی در پاسخگویی به مشکلات شهری اشاره کرد (Rossi, 2018). نظریه شهری

¹ Max Horkheimer

² Frankfurter Schule

³ Dialectical reason

انتقادی، به جای تأیید شرایط کنونی شهرها، بر سرشت خاص فضای شهری تأکید می‌کند که از لحاظ سیاسی و ایدئولوژیک میانجی‌گری شده، از لحاظ اجتماعی محل مناقشه و در نتیجه منعطف است؛ به عبارت دیگر، نظریه شهر انتقادی، به لحاظ تاریخی، بر بازسازی پیوسته فضای شهری به عنوان یک مکان، یک وسیله و میانجی و نتیجه روابط خاص قدرتهای اجتماعی تأکید می‌کند. نظریه شهری انتقادی تأکید می‌کند که یک شکل دیگر شهری شدن امکانپذیر است که دموکراتیک‌تر و از نظر اجتماعی عادلانه و پایدار است، هر چند چنین امکان‌هایی در حال حاضر به واسطه ترتیبات، عمل‌ها، و ایدئولوژی‌های نهادی مسلط سرکوب می‌شوند (Zimmerman, 2010 Brenner and). در جدول (۱) امتیازات و انتقادات تئوری تاب‌آوری و تئوری انتقادی آورده شده است.

جدول ۱. امتیازات و انتقادات تئوری تاب‌آوری و تئوری انتقادی

تئوری	امتیازات	انتقادات
تاب‌آوری	تأکید بر محتوی، وحدت بخش، ادغام در حرفه، یک تعارض عملی، قدرتمند، قابل انعطاف، قابل استفاده در سیستم‌های پویا و پیچیده.	عدم توجه به رویه، کلی و مبهم، غیر دقیق، غیر قابل اجرا، ایده‌آلی، پیچیدگی بسیار، تعارضات درونی، همچنان ناپخته، شکاف بین تئوری و عمل، نداشتن جایگاه در تئوری‌های جامعه‌شناسی، تصمیم‌گیری از بالا به پایین.
انتقادی	تأکید بر رویه و روش، سنتز دانش، غلبه بر دوگانگی‌ها، ترکیب کردن دانش تخصصی و غیرتخصصی، مشارکت، کثرت‌گرایی، کاهش تکرار اشتباه از طریق نقد مستمر، حکمرانی جمعی، تصمیم‌گیری از پایین به بالا، همکاری، گفت‌وگو، پراگماتیسم	عدم توجه به محصول محتوی، بسیار ایده‌آلی، فرایند زمانبر، عدم توجه به خلاقیت، عدم توجه به مدیریت شهری، تأکید بسیار زیاد بر فرایند برنامه‌ریزی، عدم توجه به مکان.

منبع: نگارندگان

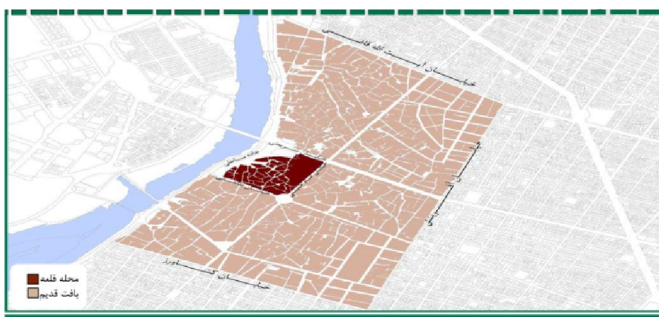
تئوری انتقادی به عنوان یک تئوری برنامه‌ریزی، یک جهان بینی علاقمند به مدیریت دموکراتیک و کنترل محیط‌های شهری و طراحی مکانیزم‌های برنامه‌ریزی کمتر تحمیلی (مردمی) است که بیشتر بر فرآیند و نه محصول تأکید دارد. در حالی که در تاب‌آوری به عنوان رویکردی استبدادی و از بالا به پایین، توجهات معطوف به نتیجه و محصول برنامه‌ها و نه فرآیند رسیدن به آنها است. تاب‌آوری بیشتر جنبه علمی - اداری و سیاسی پیدا کرده است و توجیه کننده سرمایه‌داری و جوامع طبقاتی است، در صورتی که تئوری انتقادی به مقابله با بروکراسی پرداخته و با تمرکززدایی سعی در توانمند کردن افراد و جوامع به منظور دستیابی به یک حداقل تعیین سرنوشت در مورد سبک زندگی، فرهنگ و هویت که از مهمترین مباحث سیاسی روز است، دارد.

تباين و وحدت موجود در تئوری تاب‌آوری، بحث بین رشته‌ای، مشارکت و همکاری را محدود می‌کند، در حالی که کثرت‌گرایی در مفاهیم اصلی تئوری انتقادی، تحقیقات تاب‌آوری

یکپارچه را آسان‌تر می‌کند. بنابراین پیوند این دو تئوری موجب ایجاد کثرت‌گرایی در تحقیقات تاب‌آوری می‌شود (Persson, 2013 & Thoren). تلفیق تاب‌آوری و تئوری انتقادی، پیچیدگی‌ها و کاستی‌های موجود در مفهوم تاب‌آوری را برطرف نموده و با استفاده از رویکردهای پراگماتیسم، مشارکتی و همکارانه، با تبدیل وحدت‌گرایی به عنوان عاملی که گفتگوی بین رشته‌ای را محدود می‌کند به سمت کثرت‌گرایی بینشی جدید در این تئوری بوجود آورده و تحقیقات تاب‌آوری یکپارچه را تسهیل می‌نماید.

منطقه پژوهش

دزفول از نظر بافت شهری از دو ساخت فیزیکی متفاوت شامل: بافت قدیم که از نظر فرهنگی، معماری و تاریخی دارای ویژگی‌های مشخص و با ارزش است و بافت جدید متشکل از شبکه شطرنجی، تشکیل شده است. بافت قدیم دزفول که در حقیقت قلب این شهر به شمار می‌آید، در مرکز شهر و در جوار رودخانه دز واقع شده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. محله قلعه در بافت قدیم دزفول (منبع: نگارندگان)

مساحت این محدوده ۱۹/۷ هکتار می‌باشد که ۹ درصد از مساحت بافت قدیم را به خود اختصاص داده است. با توجه به سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت محله قلعه ۸۶۱ نفر گزارش شده است. اکنون محله قلعه در هسته مرکزی شهر در مجموعه‌ای که بالاترین میزان فعالیت و ترافیک را دارا است، قرار گرفته است. حاشیه تجاری محله و وجود بازار در آن، محله را فعال و پر تحرک نموده است. علاوه بر این برخی از عناصر فضایی دوران گذشته (مساجد، بازار و غیره) همچنان پا برجا هستند و مهمترین نقطه قوت ساختار جدید پس از کلیه تغییرات صورت گرفته به شمار می‌آیند.

از نظر خصوصیات زلزله‌شناسی، شهر دزفول براساس نقشه پهنه‌بندی خطر نسبی زمین‌لرزه در ایران، در میان ۶ طبقه متفاوت از نظر مخاطرات زمین‌لرزه در سطح کشور در پهنه

با خطر متوسط و در پهنه‌بندی زلزله در استان خوزستان در پهنه با خطر بالا قرار دارد (اسکندری و همکاران، ۱۳۸۷).

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی با رویکرد استقرائی و مبتنی بر پارادایم تفسیرگرایی است که به لحاظ ماهیت، پژوهشی اکتشافی و از نظر هدف، پژوهشی کاربردی محسوب می‌شود. همچنین از آنجا که پژوهش حاضر بر تدوین تئوری تأکید داشته و نیاز به آشکارسازی دانش ضمنی خبرگان در این حوزه دارد، از راهبرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد بهره می‌برد. روش‌شناسی نظریه داده بنیاد، شیوه‌ای از پژوهش کیفی است که در آن، با استفاده از دسته‌ای از داده‌های واقعی و از طریق روشی علمی، نظریه‌ای تکوین می‌یابد. ایده اصلی این راهبرد آن است که نظریه‌پردازی از داده‌های در دسترس ناشی نمی‌شود؛ بلکه بر اساس داده‌های حاصل از مشارکت‌کنندگان که فرآیند مورد پژوهش را تجربه کرده‌اند، ایجاد یا مفهوم‌سازی می‌شود (استراوس و کوربین^۱، ۱۳۹۷). در این پژوهش از بین رهیافت‌های مختلف نظریه‌سازی داده‌بنیاد، از رهیافت نظام‌مند استراوس و کوربین استفاده شده است که برای تدوین نظریه در رابطه با یک پدیده، مجموعه‌ای سیستماتیک از رویه‌ها را به کار می‌گیرد و همچنین، به عرضه پارادایم منطقی یا تصویر تجسمی از نظریه در حال تکوین می‌پردازد.

جامعه آماری این پژوهش شامل خبرگان بخش دانشگاهی، خبرگان بخش اجرایی، مسئولین سیاست‌گذار و برنامه‌ریز منتخب و متخصص در زمینه مدیریت شهری و خبرگان محلی بوده است. انتخاب نمونه‌ها به روش نمونه‌گیری هدفمند انجام شد. تعداد نمونه نیز بر اساس اصل اشباع نظری در نظر گرفته شد. در این پژوهش از مصاحبه هجدهم، کدهای جدید به صفر رسیدند و فقط کدهای قبلی در حال تکرار بودند و اشباع نظری صورت گرفت ولی برای اطمینان مصاحبه تا بیست و چهارمین نفر ادامه یافت. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش مصاحبه نیمه‌ساختار یافته با خبرگان بود. شایان ذکر است با توجه به وضعیت خاص جامعه به دلیل بیماری کووید ۱۹، اکثر مصاحبه‌ها به صورت غیرحضور و از طریق مکالمه ویدئویی، فایل‌های صوتی و متنی با استفاده از شبکه‌های اجتماعی انجام شدند.

در روش نظریه داده‌بنیاد، از تحلیل محتوای داده‌های جمع‌آوری شده در طی مصاحبه‌ها، مفاهیم حاصل می‌شوند. مفاهیم واحدهای پایه‌ای یا خرد تحلیل هستند. گروه‌بندی مفاهیم، مقوله‌ها را تشکیل می‌دهد. مقوله‌ها عبارتند از: مقوله محوری، شرایط علی، شرایط زمینه‌ای،

¹ Strauss & Corbin

شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها. در طرح نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد، برای تحلیل داده‌ها، باید سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شود تا در نهایت، پارادایمی منطقی یا تصویری عینی از نظریه خلق شده ارائه شود.

به منظور مستندسازی هر چه بهتر یافته‌ها، نظم بخشی، تخلیص و ترکیب کدهای متعدد اولیه استخراج شده و تسهیل دستیابی به نظریه باکیفیت‌تر، در این پژوهش از نرم‌افزار MAXQDA ۲۰۱۸ استفاده شد. پس از تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها، به منظور اعتباربخشی به مدل و نتایج تحقیق از دو روش زاویه‌بندی (مثلث‌سازی) و کنترل اعضا استفاده شد.

یافته‌ها

کدگذاری باز: در مرحله اول کدگذاری باز، پس از ادغام و حذف کدهای تکراری دارای فضای مفهومی مشابه، ۴۲۹ کد باز استخراج شد. در ادامه فرایند کدگذاری باز، کدهای اولیه، پس از هر مصاحبه پالایش شده و باتوجه به سنخیت و تجانس با سایر کدهای کشف شده، ذیل مفهومی کلان‌تر قرار گرفته و این فرایند، بارها و بارها تکرار شد تا پس از پالایش‌های مکرر، کدهای اولیه به صورت مفاهیم سازماندهی شدند. در نتیجه از مجموع ۴۲۹ کد باز اولیه، تعداد ۹۹ مفهوم ساخته شد. جدول (۲) نمونه‌ای از کدگذاری باز و نحوه رسیدن به یک مفهوم را از داده‌های اولیه نشان می‌دهد.

جدول ۲. نمونه‌ای از کدگذاری باز

مفهوم	کد باز	متن مصاحبه
ناپایداری ساختار فضایی محله قلعه	عدم وجود خوانایی و نشانه‌های مناسب شهری در برخی مسیرهای منتهی به محله	ساخت و سازه‌های غیراصولی در مغایرت با فرهنگ و اصول معماری و شهرسازی بومی در محله قلعه سبب تشکیل فضاهایی بدون رعایت اصول خوانایی و نشانه‌های مناسب در مسیرهای منتهی به محله گردیده است
	وجود اغتشاشات بصری در برخی معابر	وجود ساختمان‌هایی با ظاهر و نمای کثیف و مخدوش، عدم هماهنگی و یکپارچگی احجام ساختمانی و الحاقات بی نظم و نامناسب نمای ابنیه باعث ایجاد اغتشاشات بصری در معابر گشته است
	فقدان فضاهای مناسب برای حضور پیوسته مردم	فقدان فضاهای جمعی مناسب و کانون‌های اجتماعی محله برای حضور پیوسته مردم، موجب شده تا مردم رغبتی برای حضور در فضای محله نداشته باشند؛ مگر برای رفع نیازهای روزمره و واجب خود
ناپایداری ساختار عملکردی محله قلعه	فرسوده بودن تأسیسات و زیرساخت‌های شهری مانند آب و فاضلاب و برق	یکی از مهمترین مشکلات این بافت فرسودگی تأسیسات و زیرساخت‌های آب و فاضلاب و برق است که در هنگام وقوع زلزله به شدت و ابعاد آسیب‌پذیری بافت خواهد افزود
	دشواری عملیات نجات و امداد به دلیل عرض کم معابر	به علت عرض کم معابر در بافت‌های تاریخی این شهر، نارسایی شبکه ارتباطی و دسترسی‌ها، عملیات نجات و امداد با مشکل اساسی روبه‌رو می‌شود.
	دسترسی کم و محدود به امکانات و خدمات امداد‌رسان	در درون محله هیچگونه مرکز امدادی از قبیل بیمارستان، درمانگاه، انتظامی و آتش‌نشانی وجود ندارد، که خود از عوامل عدم تحقق تاب‌آوری است

ناسازگاری کاربری‌های مجاور	علت بوجود آمدن این ناسازگاری، مکان‌یابی یک سری از کاربری‌های ناسازگار بوده تا از این طریق از تمرکز بازار موجود در این بخش از شهر برای عملکرد بهینه این کاربری‌ها استفاده نمایند
کمبود فضاهای جمعی چند عملکردی در سطح محله	کمبود فضاهای جمعی چند عملکردی برای اسکان مانند سالن ورزشی فضاهای سبز که ظرفیت اسکان اضطراری و پناهگیری را دارند، از دیگر مشکلات موجود در محله است

منبع: نگارندگان

کدگذاری محوری: بر اساس یافته‌ها، از تلفیق مناسب ۹۹ مفهوم که در مرحله کدگذاری باز ساخته شده بود، ۱۷ مقوله اصلی طبقه‌بندی شدند. نتایج کدگذاری محوری و تشکیل مقوله‌های اصلی در جدول (۳) آورده شده است.

جدول ۳. نتایج کدگذاری محوری و تشکیل مقوله‌های اصلی

طبقه	مقولات	مفاهیم		
پدیده محوری	ارتقا تاب آوری کالبدی	افزونگی	تعدد فضاهای سبز و فضاهای باز عمومی	
			تعدد خدمات اصلی شهری	
			تعدد راه‌های اصلی ارتباطی	
			افزایش تعداد و ارتقاء کیفیت مراکز امداد رسانی	
			تعدد کاربری‌های شهری	
		تنوع	تنوع کاربری‌های عملکردی شهری	
			تنوع فضاهای سبز و باز	
			تنوع راه‌های ارتباطی	
			تنوع کاربری فضایی	
		استحکام	مقاوم سازی معابر	
			مقاوم سازی زیرساخت‌های شهری	
			ظرفیت و مقاومت پناهگاه	
			مقاومت و استحکام ابنیه	
			اتصال	دسترسی به خدمات و امکانات شهری
				ایجاد نفوذپذیری در بافت‌های فرسوده
				دوری از محدوده خطرزا
تقویت دسترسی به فضاهای باز و فضاهای سبز در محله				
دسترسی به پناهگاه در محله در زمان وقوع زلزله				
دسترسی به محل‌های اسکان موقت				
دسترسی به شبکه معابر اصلی				
ویژگی‌های جغرافیایی محله قلعه				
ریسک بالای وقوع زلزله				
ناپایداری ساختاری فضایی محله قلعه				
شرایط علی	خطر وقوع زلزله در محله قلعه	ناپایداری ساختار کالبدی محله قلعه		
	ناپایداری ساختاری محله قلعه	ناپایداری ساختار عملکردی محله قلعه		
	ضرورت حفظ و نگهداری از بافت محله قلعه	ضرورت حفظ و نگهداری یافت تاریخی به دلیل دارا بودن کارکرد شهری		
		ضرورت حفاظت از محله قلعه به دلیل دارا بودن ارزش‌های معماری		
		ضرورت حفاظت از محله قلعه به دلیل دارا بودن ارزش‌های تاریخی و فرهنگی		
		ضرورت حفاظت از محله قلعه به دلیل کارکرد اقتصادی آن		
	آسیب پذیری ساکنین محله قلعه	مهاجرت ساکنان اصیل و قدیمی محله		
	عدم توانایی ساکنین به بهسازی و بازسازی منازل و بناهای تجاری			
	آموزش پذیری کمتر ساکنین به دلیل مسن بودن			
	شرایط مداخله‌گر	توسعه اقتصاد خلاق	توسعه صنایع دستی در محله	
توسعه گردشگری در محله با بهره‌گیری از ابنیه و آثار ارزشمند تاریخی				

حمایت و سرمایه گذاری بخش دولتی و خصوصی در زمینه تاب آوری	توسعه اقتصاد خلاق		
	حمایت و سرمایه گذاری بخش دولتی		
	حمایت و سرمایه گذاری بخش خصوصی		
	اشتغال زایی و بهبود معیشت و فضای کسب و کار در محله		
	گسترش پوشش بیمه حوادث		
	تخصیص اعتبارات جهت افزایش تاب آوری و تسهیل دسترسی به آن		
	ارائه مشوق‌هایی چون کاهش مالیات و عوارض شهرداری برای شهروندان مشارکت‌پذیر		
	توسعه ساختارهای مشارکتی و بسترهای دموکراتیکی		
	انعطاف پذیری برنامه‌های تاب آوری		
	تغییر شیوه مدیریت شهری تکنوکراتیک به مشارکتی		
عملگرایی	توزیع عادلانه امکانات و مواهب توسعه		
	احیا و بکارگیری دانش بومی در مواجهه با بحران		
	تمرکززدایی و سهمین شدن مردم در قدرت		
	تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی از پایین به بالا		
	توانمند ساختن افراد و جوامع به منظور مشارکت در تعیین سرنوشت خود		
	مشارکت سیاسی شهروندان		
	مشارکت ایزاری شهروندان		
	مشارکت مالی شهروندان		
	مشارکت فکری شهروندان		
	برگزاری جلسات متعدد با ساکنین و بزرگان محله		
مشارکت شهروندان	پاداش‌های مادی و معنوی مناسب برای مشارکت مردمی		
	تدوین طرح بهسازی و نوسازی بافتهای قدیم و فرسوده شهری		
	تدوین قوانین در زمینه توسعه و ترویج مشارکت مردمی		
	تدوین طرح جامع مدیریت بحران در شهر ذرفول و بافتهای فرسوده شهر		
	یکپارچگی در سیاست‌گذاری و راهبری توسعه شهر		
	تدوین سند راهبردی تاب آوری شهری		
	آموزش غیر رسمی توسط صدا و سیما و رسانه‌های جمعی		
	افزایش آموزشهای رسمی و آمادگی ساکنین در برابر زلزله		
	برگزاری کارگاه آموزشی حفاظت در مقابل زلزله برای شهروندان		
	آموزش در سطوح مختلف تحصیلی مدارس		
آموزش و توانمندسازی مردم و مسئولین	آموزش مسئولان در زمینه آمادگی در برابر زلزله		
	برگزاری مانور آموزشی برای زمان بحران		
	ایجاد تشکل‌های مردم نهاد محلی و گسترش دامنه فعالیت آنها		
	ارتقاء همکاری و هماهنگی بین‌سازمانی به منظور ایجاد هم‌افزایی		
	افزایش همکاری و تعامل نهادهای رسمی و مردمی		
	بازنگری در وظایف شهرداری‌ها و سیستم‌های نظارت		
	استفاده از ظرفیت نهادهای بین المللی در زمینه افزایش تاب آوری		
	تأسیس یک سازمان با اختیارات فراقانونی به منظور هماهنگی سازمان‌های ذیربط		
	افزایش ایمنی و امنیت اجتماعی		
	افزایش سرمایه اجتماعی		
افزایش ظرفیت نهادی	گسترش تعاملات اجتماعی از طریق فعال کردن کانون‌های اجتماعی محله		
	اعتمادسازی در بین مردم و مردم و مسئولین		
	تقویت احساس تعلق ساکنین به محله		
	فرهنگ سازی و الگوسازی رسانه‌ای در زمینه ارتقا تاب آوری با رویکرد مشارکتی		
	راه اندازی کمپین‌های آگاه‌سازی شهروندان مانند روز ایمنی در برابر زلزله		
	فرهنگ سازی در زمینه ارتقا تاب آوری در سازمان‌های مسئول		
	فرهنگ سازی در زمینه مشارکت مردم در جامعه و سازمان‌ها		
	فرهنگ‌سازی در زمینه اهمیت تاب آوری در بین مردم		
	ارزیابی مخاطرات در برابر بحران‌های طبیعی		
	گسترش تحقیق و توسعه در زمینه تاب آوری		
افزایش سرمایه اجتماعی	استفاده از اصول حکمروایی خوب شهری		
	برون سپاری فعالیت‌های مدیریت شهری		
	فرهنگ‌سازی و اطلاع رسانی	ارزیابی مخاطرات در برابر بحران‌های طبیعی	
		گسترش تحقیق و توسعه در زمینه تاب آوری	
		استفاده از اصول حکمروایی خوب شهری	
		برون سپاری فعالیت‌های مدیریت شهری	
		مدیریت و برنامه‌ریزی	ارزیابی مخاطرات در برابر بحران‌های طبیعی
			گسترش تحقیق و توسعه در زمینه تاب آوری
			استفاده از اصول حکمروایی خوب شهری
			برون سپاری فعالیت‌های مدیریت شهری

	نظارت و کنترل	هدایت توسعه آتی از مناطق ناامن و پر خطر به مناطق امن
		افزایش و ارتقا امنیت شهر و شهروندان در برابر انواع مخاطرات طبیعی
		شناسایی اینیه آسیب‌پذیر در مقابل مخاطرات طبیعی در محله
		بکارگیری اصول و ضوابط شهرسازی
		طراحی یک متدولوژی واکنش در برابر زلزله
		اعمال قوانین در جهت نوسازی و مقاوم سازی ساختمان‌های فرسوده
		ایجاد جانپناه‌های دسته جمعی در دل زمین (الگو گرفتن از شوادون)
		ساخت و ساز با توجه به تکنولوژی روز دنیا
		رعایت استانداردهای شهرسازی و ساختمانی در مورد ساخت و سازهای جدی
		توسعه پایدار زیست محیطی شهری
پیامد	توسعه پایدار شهری	توسعه پایدار اقتصادی شهری
		توسعه پایدار اجتماعی شهری

منبع: نگارندگان

کدگذاری انتخابی (مرحله نظریه‌پردازی): در این مرحله بر اساس فهم پژوهشگران از متن پدیده مورد مطالعه، یعنی ارتقا تاب آوری کالبدی، با پیوند دادن مقوله‌ها، تئوری تحقیق شکل گرفت. مدل ارتقا تاب‌آوری کالبدی به صورت تصویر (۲) می‌باشد و روایت آن چنین است: «خطر وقوع زلزله در محله قلعه، ناپایداری ساختاری محله قلعه، ضرورت حفظ و نگهداری از بافت محله قلعه و آسیب‌پذیری ساکنین محله قلعه، به عنوان شرایط علی موجب ضرورت یافتن ارتقا تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه گردیده است. ارتقا تاب آوری کالبدی در محله قلعه شامل چهار مؤلفه افزونگی، تنوع، اتصال و استحکام می‌باشد که در صورت به‌کارگیری راهبردهای آموزش و توانمندسازی مردم و مسئولین، افزایش ظرفیت نهادی، افزایش سرمایه اجتماعی، فرهنگسازی و اطلاع‌رسانی، مدیریت و برنامه‌ریزی، بکارگیری اصول فنی و مهندسی و سیاستگذاری و تدوین قوانین در بستر مناسبی از عملگرایی و مشارکت شهروندان و با تأکید بر حمایت و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و خصوصی و توسعه اقتصاد خلاق می‌تواند منجر به ظهور پیامد توسعه پایدار شهری گردد».

تصویر ۲. مدل ارتقا تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه (منبع: نگارندگان)

در این پژوهش جهت اطمینان از اعتبار نتایج تحقیق از زاویه‌بندی داده (با استفاده از منابع مختلف از گروه‌های مختلف و در زمان‌های مختلف)؛ زاویه‌بندی پژوهشگران (بازنگری یافته‌ها با استفاده از نظرات چندین پژوهشگر) و زاویه‌بندی روش‌ها (استفاده از چندین روش مختلف همانند مشاهده، مصاحبه، اسناد و مدارک، پرسشنامه) استفاده شده است. همچنین به منظور تأیید تفاسیر پژوهشگر، متغیرهای استخراج شده از مصاحبه‌ها و نتایج حاصل، به تعدادی از صاحب‌نظران حوزه شهرسازی ارائه شده و مورد پالایش قرار گرفت.

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، مدل تاب‌آوری کالبدی محله قلعه شهر دزفول در مقابل زلزله با تأکید بر تئوری انتقادی با استفاده از راهبرد نظریه داده بنیاد ارائه شد. عناصر تشکیل دهنده مدل پارادایمی پژوهش حاضر عبارتند از:

پدیده محوری: ارتقاء تاب‌آوری کالبدی محله قلعه، مقوله محوری پژوهش است که می‌توان دیگر مقوله‌ها را به آن ربط داده و کنش‌ها و تعاملات را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مقوله محوری، اصلی‌ترین چالش پیش روی مدیریت شهری محله قلعه در شهرستان دزفول است و یک سلسله کنش‌های متقابل برای کنترل یا اداره کردن آن وجود دارد. ارتقاء تاب‌آوری کالبدی از چهار مؤلفه افزونگی، تنوع، اتصال و استحکام تشکیل شده است. افزونگی به به منابع جایگزین در فرآیند بازیابی اشاره دارد، زمانی که آنهایی که اصلی هستند، کافی نیستند. تنوع به این معنا است که یک سیستم حاوی طیف وسیعی از عناصر مختلفی است که قادر به انجام وظایف

یکسان یا مشابه هستند، اما به طور متفاوت به اختلالات پاسخ می‌دهد. اتصال توصیف قابلیت سهولت جریان در یک سیستم و در سراسر آن را شامل می‌شود. استحکام، توانایی عناصر و واحدهای سیستم برای مقاومت در برابر سطحی از آشوب بدون تخریب سیستم یا از دست دادن عملکرد آن است.

شرایط علی: شرایط علی شامل خطر وقوع زلزله در محله قلعه، ناپایداری ساختاری محله قلعه، ضرورت حفظ و نگهداری از بافت محله قلعه و آسیب‌پذیری ساکنین محله قلعه است که موجد و الزام‌آور برای ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه می‌باشند. شرایط علی، مقوله اصلی را تحت تأثیر قرار می‌دهند و شروطی لازم و ضروری ولی ناکافی جهت دستیابی به پیامدهای حاصل از به کارگیری راهبردها هستند.

شرایط زمینه‌ای: عملگرایی و مشارکت شهروندان به عنوان شرایط زمینه‌ای شناخته شدند که این پژوهش آنها را برگرفته از تئوری انتقادی دانسته است و پیش‌شرط، زمینه و بستر خاص ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه را فراهم می‌سازند و بدون آنها تحقق ارتقاء تاب‌آوری کالبدی امکان‌پذیر نیست. استفاده از مفهوم عملگرایی در برنامه‌ها و طرح‌های تاب‌آوری در کنار مفهوم مشارکت، به تحقق‌پذیری طرح‌ها و برنامه‌های تاب‌آوری شهری کمک کرده و جنبه حضور و دخالت مردم را در امور مربوط به خویش افزایش می‌دهد. از این روی، طرح‌ها و برنامه‌ها با رویکردی مشارکتی و از پایین به بالا انجام می‌گیرند و بجای توجه به اهداف کلی، دور دست و ذهنی، اهدافی را دنبال خواهند کرد که عملاً مورد اجرا قرار گیرند و در حل مشکلات مؤثر باشند. ویژگی همکارانه و مشارکتی و نیز اصالت بخشیدن به عمل (پراگماتیسم) در تئوری انتقادی، با کنار گذاشتن آرمان‌پردازی و مدینه فاضله، سرعت و سادگی بیشتری را برای سیاست‌گذاری فراهم می‌کند. آن چه امروزه توسعه و بهره‌وری خدمات شهری را تضمین می‌کند، مشارکت کلیه شهروندان در فعالیتهای شهری است که می‌تواند مشروعیت، مقبولیت و رضایت‌مندی شهروندان را برای مدیریت شهری توأمان به ارمغان آورد.

شرایط مداخله‌گر: در این پژوهش، شرایط مداخله‌گر، توسعه اقتصاد خلاق، حمایت و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و خصوصی هستند که بر انتخاب راهبردهای مختلف ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه مؤثر بوده و می‌توانند اجرای راهبردها را آسان و تسریع ساخته و یا در روند آن چالش ایجاد کنند و باعث تشدید یا تضعیف پدیده تاب‌آوری کالبدی شوند.

راهبردها: در این پژوهش، راهبردها، آموزش و توانمندسازی مردم و مسئولین، افزایش ظرفیت نهادی، افزایش سرمایه اجتماعی، فرهنگسازی و اطلاع رسانی، مدیریت و برنامه‌ریزی، بکارگیری اصول فنی و مهندسی و سیاستگذاری و تدوین قوانین هستند که راه‌حلهایی برای

ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه فراهم می‌سازند و منجر به بهبود و ارتقاء وضعیت تاب‌آوری کالبدی می‌شوند.

پیامدها: در این پژوهش، پیامدها، توسعه پایدار شهری می‌باشد که از راهبردها و اقدامات مربوط به ارتقاء تاب‌آوری کالبدی در محله قلعه حاصل می‌شود. پیامدها نتایج و حاصل کنش‌ها و واکنش‌ها هستند. افزایش تاب‌آوری در برابر سوانح می‌تواند به ایجاد افزایش ظرفیت سازگاری و معیشت پایدار جامعه منجر شود. تاب‌آوری پیوند از دست رفته توسعه پایدار را تأمین می‌کند و مؤلفه‌ای ضروری برای تحقق آن است. کاهش خطرپذیری در برابر سوانح و تاب‌آوری بخشی از ارکان توسعه پایدار در حوزه‌های محیط زیست، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است (Desilva et al., 2020).

پارادایم حاصل از نظریه داده‌بنیاد، پارادایم جدیدی است که از تلفیق تئوری انتقادی و تاب‌آوری شهری به وجود می‌آید و با تجدیدنظر در دانش تکاملی موجود، دانش جدید انقلابی را ایجاد می‌کند و پاسخگوی نیازهای جدید خواهد بود. این پارادایم شامل عناصر رویه‌ای و محتوایی می‌باشد؛ عناصر رویه‌ای از تئوری انتقادی و عناصر محتوایی از تاب‌آوری می‌آیند. بنابراین این قابلیت را خواهد داشت که به فرآیند و محصول توأمان توجه نماید. توجه به فرآیند و محصول با هم از عواملی است که در شهرسازی به منظور نیاز به یکپارچه نمودن عناصر رویه‌ای و محتوایی در تئوری‌های برنامه‌ریزی مورد نیاز است. استفاده از نظریه انتقادی به عنوان نظریه‌ای که روش تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی را بیان می‌کند، می‌تواند جنبه تحقق‌پذیری طرح‌ها و برنامه‌های تاب‌آوری را از طریق پیوند رویه و محتوا ارتقا بخشد و کاستی‌های تاب‌آوری شهری را جبران نماید.

نظریه انتقادی به عنوان «نظریه برنامه‌ریزی» نشان دهنده فرآیند برنامه‌ریزی است. اما نظریه تاب‌آوری شهری به عنوان «نظریه در برنامه‌ریزی» نظریه توصیفی و پیش‌بینی کننده است که مربوط به ساخت و عملکرد شهر است. فالودی (Faludi, 1973) بیان می‌کند با آنکه هر دو نوع نظریه «نظریه در برنامه‌ریزی» و «نظریه برنامه‌ریزی»، برای برنامه‌ریزی مؤثر ضروری است، اما برنامه‌ریزان باید نظریه رویه‌ای را به عنوان پوشش یا لفاف نظریه محتوایی ببینند. نظریه‌های محتوایی به برنامه‌ریز کمک می‌کند تا دریابد حوزه کار آن چیست؛ اما با نظریه رویه‌ای، برنامه‌ریز به فهم خود و روش کار خود می‌رسد. بنابراین حضور تئوری انتقادی پیش شرط و زمینه ارتقا و تحقق‌پذیری تاب‌آوری است. نظریه انتقادی به عنوان عنصر اصلی در این پژوهش به شمار می‌آید که ترکیب آن با تئوری تاب‌آوری می‌تواند شکاف بین نظریه و عمل در برنامه‌های شهری را کاهش دهد. جدول شماره (۴) به مقایسه عناصر رویه‌ای و محتوایی در پارادایم جدید و قدیم می‌پردازد.

جدول ۴. مقایسه عناصر رویه‌ای و محتوایی در پارادایم جدید و قدیم

عناصر	پارادایم قدیم: تئوری‌ها، روش‌ها و مفاهیم	پارادایم جدید: تئوری‌ها، روش‌ها و مفاهیم
رویه	استبدادی، تصمیم‌گیری از بالا به پایین، تکنوکراتیک، غیراخلاقی، رعایت نکردن عدالت، بوروکراتیک، در نظر گرفتن منافع شخصی، عدم مشارکت عمومی، غیرهمکارانه، بدون اثربخشی، بسته بودن سیستم، بدون بازخورد، متمایل به زیبایی‌شناسی فیزیکی، اهمیت نداشتن مسائل زیست محیطی، طراحی و برنامه‌ریزی از نوع بلو پرینتی، قاطع، اهمیت نداشتن جنبه‌های اجتماعی و روانی، جهانی سازی.	تصمیم‌گیری آزاد از پایین به بالا، مشارکتی، همکارانه، همکاری شبکه‌ای، دارای بازخورد و اثربخشی، آگاهی عمومی، یادگیری متقابل، برنامه‌ریزی تصادفی، انعطاف‌پذیری، برخورد از دو نوع تفکر واگرا و همگرا، ارزیابی (در مقابل مجموعه جدیدی از معیارها) به عنوان بخشی مهم در تصمیم‌گیری، متکی بر پراگماتیسم، حکمروایی، ماهیت نظریه انتقادی عنصر رویه‌ای پارادایم جدید را فراهم می‌کند.
محتوا	مدنیسم/پست مدنیسم، تحرک گسترده (پویایی وسیع)، متمرکز، شهرهای بزرگ، فضاهای عمومی، اجتماعی کردن، زیباسازی، تراکم بالا، اهمیت ندادن به سرزندگی، سرمایه داری، مال‌ها و مگا مال‌ها، پارکینگ‌های بزرگ/زیاد سازه‌ها، مصرف سوخت فسیلی، از هم پاشیدگی، سبک زندگی ماشینی، تجاری‌سازی و مصرف‌گرایی، جهانی سازی	توانمند شدن افراد و جوامع، خودکفایی، بازاندیشی در روابط اجتماعی، افزونگی، ارتقا تمرکززدایی، تغییر در نقش قدرت، اولویت‌های بلندمدت در مقابل کوتاه مدت، تراکم پایین، مقیاس کوچک، تجدید نظر در سبک زندگی، اقدامات کاربردی، نادیده گرفتن طرح‌های سنتی، ماهیت نظریه تاب‌آوری عنصر محتوایی پارادایم جدید را فراهم می‌کند.

منبع: نگارندگان

تئوری انتقادی این قابلیت را دارد تا با ایجاد تصمیم‌گیری از پایین به بالا، محیطی برای شناخت و فهم افراد جامعه ایجاد نموده و از طریق بحث آزاد، عرصه عمومی را به مکانی برای حیات سیاسی و مشارکت مدنی قلمداد نماید. تاب‌آوری نه توسط دولت و نهادهای دولت، بلکه توسط افراد و جوامع محقق می‌شود. مشارکت بیشتر ذی‌نفعان، سبب می‌شود در پارادایم جدید اقدامات تاب‌آوری، اقداماتی کاربردی و با قابلیت تحقق‌پذیری بیشتر برای شهرها صورت پذیرند. تئوری انتقادی با تکیه بر تغییر وضع موجود به جای بدیهی انگاشتن آن به نفع سوژه متعالی پرداخته و به رد تفکیک علم و دانش از ارزش‌ها و علایق انسان می‌پردازد. این تئوری به سنتز دانش پرداخته و با بکارگیری سه زمینه دانش (فنی، عملی و انتقادی) بر دوگانگی‌ها غلبه نموده و موجب کاهش احتمال اشتباه با تکرار نقد گشته و با ترکیب دانش تخصصی و دانش بومی، مشارکت و احتمال حکمرانی جمعی از طریق گفت‌وگو و همکاری در جامعه را افزایش می‌دهد. بنابراین در پارادایم جدید، تئوری انتقادی با بهره‌گیری از رویکردهای مشارکتی و همکارانه، به ارتقاء آگاهی و مسئولیت اجتماعی کمک می‌نماید. از این روی، تلفیق تاب‌آوری و تئوری انتقادی، امکان عمل‌گرایی در مباحث شهرسازی را افزایش می‌دهد. تئوری انتقادی موجب درک بهتر نقش قدرت، تسلط و استثمار در جامعه از طریق بررسی تناقض‌ها، ساختارها، فعالیت‌ها، ایدئولوژی‌ها، روابط و غیره می‌گردد و این باعث می‌شود دستورالعمل‌ها و راهکارهای مرتبط با تئوری تاب‌آوری جنبه ملموس‌تر و مردمی‌تری به خود گرفته و بهتر و بیشتر محقق گردند.

در انتها نیز پیشنهاداتی برای مسیر تحقیقات آتی ارائه می‌شود. در این پژوهش تاب‌آوری از جنبه کالبدی مورد بررسی قرار گرفته است، پیشنهاد می‌شود برای تحقیقات آتی به سایر

شاخص‌های تاب‌آوری شهری پرداخته شود. توجه به عوامل اقتصادی، اجتماعی و نهادی در کنار مسائل کالبدی، می‌تواند میزان تاب‌آوری را به حد قابل قبولی رسانده و از بروز فاجعه انسانی در محله جلوگیری نماید. در این پژوهش پیوند رویه و محتوا در رابطه با تئوری انتقادی و تاب‌آوری مورد بررسی قرار گرفت که جا دارد به منظور افزایش تمرکز دایی و عملیاتی نمودن طرح‌ها و برنامه‌های شهری در رابطه با نظریات دیگر از جمله توسعه پایدار نیز مورد بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت، اما این قابلیت هم وجود دارد که با استفاده از روش‌های آمیخته مورد بررسی قرار گیرد.

منابع و مآخذ:

- ۱- ابدالی، ی.، رجایی، س.ع. ۱۳۹۸. تعیین مؤلفه‌های تاب‌آوری کالبدی در بافت مسکونی شهر بجنورد با استفاده از خودهمبستگی فضایی موران. پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۰(۳۹): ۱۶-۱.
- ۲- ابوطالبی، م.، شیخی، م. ۱۳۹۶. نظریه‌های انتقادی برنامه‌ریزی، سومین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی جامعه شناسی علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی، شیراز.
- ۳- احمدی، ق.، پورحسن‌زاده، م.، سلیمان‌نژاد، ا. ۱۳۹۹. تحلیلی بر تاب‌آوری اجتماعات شهری در برابر زلزله (مطالعه موردی: شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه). آمایش محیط، ۱۳(۴۹): ۱۰۹-۱۳۴.
- ۴- ادهم، ز.، اسماعیلی، م.، شیدایی، آ. ۱۳۹۴. نظریه انتقادی، کنش ارتباطی و سیاستگذاری شهری، کنفرانس بین‌المللی برنامه‌ریزی و توسعه شهری، جهاد دانشگاهی تهران.
- ۵- استراوس، ا.، کوربین، ج. ۱۳۹۷. مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای. تهران: نشر نی.
- ۶- اسکندری، م.، رضایی، م.، قیطانچی، م. ۱۳۸۷. پهنه بندی خطر زمین لرزه در استان خوزستان به روش احتمالاتی، سیزدهمین کنفرانس ژئوفیزیک ایران، تهران.
- ۷- امانپور، س.، فیروزی، م.، شاکرمی، م. ۱۴۰۰. مکان‌های ناپایدار شهری در برابر زلزله (مطالعه موردی: بافت فرسوده شهر خرم‌آباد). آمایش محیط، ۵۴(۱۴): ۷۵-۹۸.
- ۸- خزاعی، ن.، مجتبی‌زاده خانقاهی، ح. ۱۴۰۱. ارائه الگوی بهینه در بافت مسئله‌دار فرحزاد با رویکرد ارتقاء تاب‌آوری. آمایش محیط، ۵۹(۱۵): ۲۳-۴۴.
- ۹- خزاعی‌نژاد، ف.، سلیمانی مهرنجانی، م.، زنگانه، ا. ۱۳۹۷. ارزیابی زیست‌پذیری محله‌های منطقه ۱۲ شهر تهران. مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، ۵(۱): ۴۵-۷۰.
- ۱۰- دانایی‌فرد، ح.، الوانی، س.م.، آذر، ع. ۱۳۹۶. روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع. تهران: انتشارات اشراقی، صفار.
- ۱۱- رازقی، ع.، درخشانی، ن. ۱۳۹۴. تاب‌آوری کالبدی و عملکردی در بازار تاریخی تهران. دوفصلنامه مرمت و معماری ایران، ۷(۱۳): ۱۳۵-۱۵۱.
- ۱۲- رضایی، م.، سرائی، م.، بسطامی‌نیا، ا. ۱۳۹۵. تبیین و تحلیل مفهوم تاب‌آوری و شاخص‌ها و چارچوب‌های آن در سوانح طبیعی. فصلنامه دانش پیشگیری و مدیریت بحران، ۶(۱): ۳۲-۴۶.
- ۱۳- زمانی مقدم، م. ۱۳۹۴. مکتب انتقادی فرانکفورت و پیوند علم و ارزش در علوم اجتماعی، کنفرانس سالانه رویکردهای نوین پژوهشی در علوم انسانی، تهران.

۱۴-شکری فیروزجاه، پ.، ادبی فیروزجایی، خ. ۱۳۹۹. تحلیل فضایی میزان تاب‌آوری کالبدی محلات شهر بابلسر با تأکید بر کاربری اراضی شهری. پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، ۱۱(۲۱): ۷۶-۵۹.

۱۵-طاهری، م.، افضل طوسی، ع.، نوذری، ح. ۱۳۹۹. واکاوی نظریه انتقادی در گفتمان هنراجتماعی-سیاسی پست مدرن. نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۵(۱): ۵-۱۶.

۱۶-عشقی چهاربرج، ع.، نظم فر، ح. ۱۳۹۸. سنجش تاب‌آوری شهر در برابر زلزله با مدل پرومته، نمونه موردی: منطقه یک شهرداری تهران. پژوهش‌های بوم‌شناسانه شهری، ۱۰(۲۰): ۱۲۷-۱۴۰.

۱۷-قاسمی، م.، قرائی، م. ۱۴۰۰. بررسی تاب‌آوری کالبدی مسکن پیراشهری در برابر مخاطرات طبیعی (مطالعه موردی: شهرک باهنر مشهد). دانش پیشگیری و مدیریت بحران، ۱۱(۱): ۵۴-۳۸.

۱۸-قزایی، ف.، مثنوی، م.، حاجی بنده، م. ۱۳۹۶. بسط شاخص‌های کلیدی سنجش تاب‌آوری مکانی-فضایی شهری. مرور فشرده ادبیات نظری. باغ نظر، ۱۴(۵۷): ۱۹-۳۲.

۱۹-محمدپور، ا. ۱۳۹۰. روش تحقیق کیفی ضد روش - جلد اول (منطق و طرح در روش شناسی کیفی)، تهران: جامعه‌شناسان

۲۰-نصیری هندخاله، ا. ۱۳۹۸. رتبه‌بندی تاب‌آوری کالبدی فضایی مناطق شهری (مطالعه موردی کلان شهر کرج). فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، ۱۴(۳): ۶۴۱-۶۶۰.

۲۱-نوذری، ح. ۱۳۹۶. نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت در علوم اجتماعی و انسانی. تهران: انتشارات آگاه.

22- Abunnasr, Y. 2013. Climate Change Adaptation: A Green Infrastructure Planning Framework for Resilient Urban Regions .PhD Thesis, Massachusetts University, England.

23- Brenner, N. 2012 .What is critical urban theory? In Cities for People not for Profit; Critical Urban Theory and the Right to the City, Routledge.

24- Brenner ,A.B., Zimmerman, M.A. 2010 .Resilience in adolescence: Overcoming neighborhood disadvantage .In Reich, J. W., Zautra, A., Hall, J. S. (Eds ,(.Handbook of adult resilience .New York :Guilford Press.

25- Brunetta ,G., Faggian, A., Caldarice, O. 2021. Bridging the Gap: The Measure of Urban Resilience .Sustainability ,13 :1133

- 26- Caldarice ,O., Brunetta, G., Tollin, N. 2019 .The Challenge of Urban Resilience :Operationalization .In Urban Resilience for Risk and Adaptation Governance .Theory and Practice; Brunetta, G., Caldarice, O., Tollin, N., Rosas-Casals, M ,.Moratò, J., Eds.; Springer: Cham, Switzerland.
- 27- Chelleri ,L. 2016. The urban resilience fallacy: Gaps between theory and practice ,URNNet Urban Resilience Research Network
- 28- Da Silva, C.A., dos Santos, E.A., Maier, S.M., da Rosa, S. 2020. Urban resilience and sustainable development policies. An analysis of smart cities in the state of São Paulo, Revista de Gestão ,Emerald Publishing Limited,61-78.
- 29- Desouza ,K.C., Flanery, T.H. 2013 .Designing, planning, and managing resilient cities: A conceptual framework .Cities8.
- 30- Faludi ,A. 1973 .Planning Theory ,Oxford, Pergamonpress.
- 31- Feliciotti, A., Romice, O., Porta, S. 2016 .Design for change: five proxies for resilience in the urban form .Open House International.۳۰-۲۳ :(۴)۴۱ ,
- 32- Folke ,C., Carpenter, S., Elmqvist, T., Gunderson, L., Holling, C.S., Walker, B. 2002 .Resilience and Sustainable Development: Building Adaptive Capacity in a World of Transformations .Ambio -۴۳۷ :(۵)۳۱ , ۴۴۰.
- 33- Fuchs, C. 2016 .Critical Theory of Communication: New Readings of Lukács, Adorno, Marcuse, Honneth and Habermas in the Age of the Internet ,University of Westminster Press: London.
- 34- Guzman P., Pereira Roders A.R., Colenbrander B. 2018. Impacts of Common Urban Development Factors on Cultural Conservation in World Heritage Cities: An Indicators-Based Analysis .Sustainability :(۳)۱۰ . ۸۵۳
- 35- Helgesen, J.J. 2020 .Resilience Amidst Adversity: The Sine Qua Non Principle for Meaningful and Effective Leadership in Education .Graduate College Dissertations and Theses .University of Vermont.
- 36- Hillmann ,J., Guenther, E. 2021. Organizational Resilience: A Valuable Construct for Management Research ?International Journal of Management Reviews.۴۴-۷ :(۱)۲۳ ,
- 37- Hudec ,O. 2016 .City of Resilience .Advanced Brainstorm Carrefour (ABC): The Science of eh City Naple.

- 38- Joerin, J., Shaw, R., Takeuchi, Y & ,Krishnamurthy, R. 2014. The adoption of a climate disaster resilience index in Chennai, India . Disasters. ۵۶۱-۵۴۰ : (۳) ۳۸ ,
- 39- Porta ,S., Xu, Y., Restrepo, C. R., Kwong, L. K., Zhang, B., Brown, H. J., et al. 2018 .Patient-derived frontotemporal lobar degeneration brain extracts induce formation and spreading of TDP-43 pathology in vivo .Nat. Commun. ۹ : ۴۲۲۰ .
- 40- Rossi ,U. 2018 .The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studies .Critical Urban Theory .New Jersey: John Wiley and Sons.
- 41- Sharifi, A., Yamagata, Y. 2016. Urban resilience assessment: multiple dimensions, criteria and indicators. In Urban Resilience) pp. 259-276). Springer, Cham.
- 42- Thorén ,H., Persson, J. 2013. The Philosophy of Interdisciplinarity: Sustainability Science and Problem-Feeding ,Journal for General Philosophy of Science.
- 43- Tumini ,I ,. Villagra-Islas, P., Herrmann-Lunecke, G. 2017. Evaluating reconstruction effects on urban resilience: a comparison between two Chilean tsunami-prone cities ,Natural Hazards.
- 44- Vale L. 2014. The politics of resilient cities: whose resilience and whose city ?Building Research & Information.
- 45- Van Breda, A.D. 2018. A critical review of resilience theory and its relevance for social work .Social Work.

